

УДК 811. 161. 2'373.7

КОНЦЕПТИ ПАМ'ЯТЬ / ЗАБУТТЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Г. А. Губарева

У роботі досліджено концепти *пам'ять* і *забуття* в українській фразеології. Здійснено класифікацію фразеологізмів, що позначають запам'ятовування, відповідно до типів пам'яті, засвідчено кореляцію концептів *пам'ять/забуття* з лексемами *розум, думка, душа, серце* тощо.
Ключові слова: концепт, пам'ять, забуття, фразеологізм.

Феномен пам'яті віддавна привертає увагу науковців різних галузей знань — психологів, антропологів, соціологів, дослідників штучного інтелекту, філософів, культурологів, філологів. Особливо активно вивчається й осмислюється це поняття у II половині XX століття, коли об'єктом наукових досліджень стає людина в усіх її вимірах — біологічному, соціальному, психологічному, культурному тощо. У цілому можна виділити два аспекти проблем, пов'язаних із вивченням пам'яті: 1) феномен пам'яті як явище психіки людини, його типологічні ознаки; 2) вияв пам'яті в мові та символічних кодах культури. Попри значну кількість робіт про пам'ять спеціальних досліджень, присвячених явищу мовної концептуалізації пам'яті, поки що небагато [див., напр., 1; 2; 3; 4, с. 37–41; 5; 6, с. 88–89].

У психології пам'ять розуміють як когнітивний процес, що полягає в запам'ятовуванні, збереженні, відновленні й забуванні набутого досвіду. У найбільш простій формі пам'ять реалізується як узнавання раніше бачених предметів, складнішою формою є відтворення предметів в уяві [7, с. 7].

Слово *пам'ять*, яке позначає відповідне поняття, в українській мові має такі значення:

- 1) здатність запам'ятовувати, зберігати і відтворювати у свідомості минулі враження // здатність особливо добре запам'ятовувати що-небудь або користуватися якимось органом чуття;
  - 2) запас вражень, що зберігаються у свідомості і можуть бути відтворені;
  - 3) згадка про кого-, що-небудь // те, що нагадує про кого-, що-небудь // згадка про померлого;
  - 4) здатність розумно, тверезо мислити, міркувати, свідомість [СУМ, VI, с. 39–40].
- Як бачимо, полісемічність лексеми *пам'ять* відбиває сутність пам'яті як ментального явища й культурного конструкта.

Пам'ять нерозривно пов'язана із забуттям: “Механізми відтворення фрагментів минулого, як і механізми забування (стирання сліду), є визначальними в культурно-історичному розвитку людства” [5, с. 19]. Видається важливим розглянути опозицію *пам'ять / забуття* на фразеологічному матеріалі української мови, оскільки він, як особливий мовний шар, відбиває колективну пам'ять і механізми її трансляції.

Фразеологічний матеріал фіксує наївні уявлення людини про пам'ять, які можна класифікувати з точки зору типів пам'яті [див. 5, с. 21–22].

1. Спонтанна пам'ять, пов'язана з роботою несвідомого / підсвідомого: *приходити на пам'ять* — поставати в уяві, пригадуватися [ФСУМ, II, с. 701], *спадати на згадку (гадку, пам'ять і т. Ін.)* — 1) згадуватися, пригадуватися [ФСУМ, II, с. 845], *відбиватися в пам'яті* — запам'ятовуватися [ФСУМ, I, с. 114], *пам'ять зраджує* — хто-небудь може припуститися помилки, забуваючи щось [ФСУМ, II, с. 606] тощо. Такі фразеологізми позначають неконтрольований процес появи чи зникнення в пам'яті певних образів.

2. Неспонтанна пам'ять, пов'язана з роботою розуму, свідомості. Фразеологічні одиниці, що позначають усвідомлювані процеси, характеризують чи оцінюють інтелектуальну здатність людини: *поворухити пам'яттю* [ФСУМ, I, с. 656], *покопатися у своїй пам'яті* [ФСУМ, I, с. 667] — примусити себе пригадати що-небудь, *випускати з уваги (з виду)* — забувати що-небудь, не враховувати чогось [ФСУМ, I, с. 99], *брати [собі] на ум (на розум)* — усвідомлювати, запам'ятовувати [ФСУМ, I, с. 54], *мати ледачу пам'ять (ірон.)* — не запам'ятовувати кого-, що-небудь, не могли згадати [ФСУМ, I, с. 472]. Важливо відзначити, що розглядувані фразеологізми засвідчують активність людини як суб'єкта пам'яті.

3. Ритуальна пам'ять, пов'язана з ідеєю інобуття: *блаженної (святої, незабутньої, світлої) пам'яті* [ВП, с. 633], *світла пам'ять* [ФСУМ, II, с. 606] — уживається для вираження позитивного ставлення до померлого, *вічна (довічна) пам'ять* [ВП, с. 633] — уживається як побажання завжди пам'ятати померлого, *вшанувати пам'ять* — згадати покійного з повагою [ФСУМ, I, с. 166].

4. Соціальна пам'ять, пов'язана з різними стратегіями та практиками пам'ятання, нагадування, забування про когось чи щось, а також оцінками: *виривати з пам'яті* — примушувати кого-небудь забути когось, щось [ФСУМ, I, с. 101], *викинути (витрусити) з голови (з пам'яті, з думки, з ума)* — перестати думати про когось, щось [ФСУМ, I, с. 91], *вбивати в голову (в мозок)* — 1) частим повторенням, нагадуванням, биттям примушувати кого-небудь запам'ятати [ФСУМ, I, с. 69], *лізти на думку (грубо)* — згадуватися, бути предметом роздумів [ФСУМ, I, с. 436], *коротка пам'ять* — хто-небудь має здатність дуже швидко забувати [ФСУМ, II, с. 606].

Між цими типами пам'яті немає чіткої межі. Так, фразеологізм *спадати на думку* [ФСУМ, II, с. 845] позначає і мимовільне, і вольове пригадування; вислів *сумної (лихої, недоброї, чорної і т. Ін.) пам'яті* [ФСУМ, I, с. 436], що уживається для вираження негативного ставлення при згадці про кого-, що-небудь, пов'язується з ритуальною й соціальною пам'яттю.

У цілому концепти *пам'ять / забуття* корелюють із концептом *розум*. Фразеологізми, що позначають запам'ятовування чи забування, часто містять компоненти *ум, розум*, а також *думка, гадка*, які об'єктивують пам'ять, і *голова, мозок*, що позначають тілесні органи пам'яті: *брати [собі] на ум (на розум)* — усвідомлювати, запам'ятовувати [ФСУМ, I, с. 54], *лишити (залишити, облишити) думку* — перестати згадувати, забути кого-, що-небудь [ФСУМ, I, с. 433], *[і] гадки*

не мати — 2) зовсім, ніколи не думати про кого-, що-небудь, не згадувати когось, щось // забути про щось [ФСУМ, I, с. 469], *тримати (держати) в голові* — постійно пам'ятати [ФСУМ, II, с. 696], *в'їстися в мозок* — добре запам'ятатися [ФСУМ, I, с. 135]. Пам'ять не випадково постає ознакою здорового глузду. М. Дмитровська в цьому зв'язку зазначає, що сприйняття зовнішнього світу і, відповідно, пам'ять про нього неможливі, якщо людина не сприймає себе, не усвідомлює себе, не пам'ятає себе [1, с. 80]. Фразеологізми *при розумі й у добрій пам'яті (бувши)* [ВП, с. 633], *[при повній] тямі (й пам'яті)* [ФСУМ, II, с. 908] засвідчує норму оцінки життя людини. Утрачаючи пам'ять, людина позбавляється орієнтирів адекватного сприйняття світу. У фразеології поняття пам'яті і свідомості накладаються: *не при пам'яті (пам'ятку)* — знепритомнілий [ФСУМ, II, с. 605], *не тямити (не пам'ятати) [самому] себе* — діяти несвідомо [ФСУМ, II, с. 907], *приводити до пам'яті (до тямі і т. Ін.)* — 1) виводити зі стану непритомності, 2) примушувати кого-небудь діяти реально, схаменутися, опам'ятатися [ФСУМ, II, с. 690]. Помітним є також зв'язок *старість / утрата пам'яті: вижити з пам'яті* — від старості втратити пам'ять [ФСУМ, I, с. 88], *стареча (ледача і т. Ін.) пам'ять* — погана здатність до запам'ятовування [СУМ, VI, с. 40], *дай Боже пам'ять (пам'яті)* — уживається для вираження бажання, зусилля пригадати що-небудь [ФСУМ, I, с. 219]. Останній вислів, як слушно зауважує Н. Брагіна, буде природним для літньої людини, у лексиконі людини молодшої воно матиме жаргівливе забарвлення [5, с. 81].

На відміну від розуму, душа й серце є сферою почуттів, тому фразеологізми з відповідними компонентами набувають конотацій, пов'язаних із певними враженнями від предмета пам'яті: *впадати (надати) в душу* — справляти глибоке враження, надовго лишаючись у пам'яті [ФСУМ, I, с. 146], *лишати (залишати) [глибокий] слід у душі* — дуже вражати кого-небудь, надовго запам'ятовуючись [ФСУМ, I, с. 432], *пам'ять серця* — спогади про що-небудь дороге, близьке, незабутнє [ФСУМ, II, с. 606], *пронести в серці* — зберегти пам'ять про кого-, що-небудь [ФСУМ, II, с. 709], *носити в (на) серці, носити в серденьку* — завжди добре пам'ятати про когось, щось [ФСУМ, II, с. 557]. Такі відтінки значення фразеологізмів зумовлені уявленнями про душу й серце як сферу емоційного життя, місце, де зберігається інформація про щось надзвичайно дороге, не раціональне, а пов'язане з духовним світом людини. Легко помітити, що згадані сталі вислови містять сему “довго, завжди”, позначаючи довготривалу образу пам'ять.

Серед назв інших частин тіла, що мають зв'язок із *пам'яттю*, фразеологічний матеріал засвідчує лексему *око (очі): мати пам'ятке око* — бути спостережливим, надовго запам'ятовувати побачене [ФСУМ, I, с. 474], *маячити у вічі* — 2) поставати в уяві, ввижатися, згадуватися [ФСУМ, I, с. 481]. Цей зв'язок не випадковий, оскільки зорова пам'ять є визначальною для людини. Компонент *язик* у складі фразеологізмів (*вертється на язичі (на язичу)* — 2) ніяк не пригадується (про що-небудь добре відоме, але забуте в даний момент) [ФСУМ, I, с. 74]) відбиває зв'язок механізмів пам'яті з вербальним мисленням. Лише один сталий вислів має у складі лексики *печінки, шкіра: в'їстися в печінки (рідко в шкіру)* — добре запам'ятатися,

досадивши комусь [ФСУМ, I, с. 135]. Значення наведеного фразеологізму містить негативну сему, пов'язану, очевидно, зі сценарієм больового впливу. Прозора внутрішня форма фразеологізму *мотати (намотувати, закручувати) [собі] на вус (на вуса, на вуси)*, що має одне із значень “запам'ятовувати, брати до уваги” [ФСУМ, I, с. 510], містить давні культурні коногації, пов'язані з образом парубка, молодого козака [див. 8, с. 37–38].

Дослідники справедливо відзначають, що пам'ять звичайно постає як певне сховище, вмістилище, де зберігається різна інформація [6, с. 88–89; 2, с. 87; 4, с. 38]. Це засвідчує низка фразеологізмів: *заховати в голові (в пам'яті)* — зберегти в пам'яті, запам'ятати надовго [ФСУМ, I, с. 320], *убгати [собі] в голову* — запам'ятати [КР, с. 52], *набивати голову* — примушувати кого-небудь сприймати, запам'ятовувати багато чогось (переважно непотрібного, зайвого) [ФСУМ, I, с. 516]. Невипадково компонентом згаданих сталих сполук є лексема *голова*, що позначає місце локалізації пам'яті. Загалом не тільки пам'ять, а й душа, голова, серце, з якими вона корелює, тсж є певним сховищем (*порожня голова, порожнє серце, відкрита душа*). Таке уявлення про наповненість пов'язана з давніми архетипами заповненого простору і порожнечі як протиставлення буття і небуття.

Пам'ять як сховище — це певний заповнений простір, який має поверхню. Для оцінки поганої пам'яті існують ФО, які пов'язуються з порушенням цілісності цієї поверхні: *голова стала дірява, голова стала як решето* — хто-небудь безпам'ятний, забушливий [ФСУМ, I, с. 183]; *голова як решето, голова як розбитий горнець* [ЮІ, с. 38] — про забудькувату, нетямущу людину; *дірява пам'ять, голова як дірявий (розбитий) горнець* [ВІ, с. 633]. Крім того, на позначення поганої пам'яті існують вислови з іншим типом мотивації, де образними конкретизаторами фразеологічного значення є назви тварин: *пам'ять як у зайця хвіст* [П, с. 77] — метафора короткої пам'яті; *пам'ять як у курки* — про безпам'ятну людину [ЮІ, с. 109], з назвою курки пов'язане стереотипне уявлення про відсутність розуму.

Пам'ять як вербалізований образ може мислитися в просторових координатах. Просторове представлення пам'яті реалізується через сценарії руху: пригадування — це рух уперед: *прийти в голову (до голови, на ум, на розум і т. Ін.)* — 1) // згадатися (про минуле); *лізти на думку (грубо)* — згадуватися, бути предметом роздумів [ФСУМ, I, с. 436]; забування асоціюється з рухом назад чи вниз: *вилетіти (вивітритися, випасти) з голови, відійти в минуле, відійти (канути) в забуття* — забутися [КР, с. 46], *випасти з думок (з голови, з пам'яті)* — зовсім забутися [ФСУМ, I, с. 97]; неможливість згадати забуте уподібнюється руху по колу: *вертиться (крутиться) в голові* — 1) хто-небудь ніяк не може пригадати щось [ФСУМ, I, с. 73]; метафора озирання назад — це згадка про минуле: *оглядатися назад* — пригадувати минуле, прожити, оцінюючи його з точки зору сучасного. *оглядатися на задні колеса* — повертатися в думках до минулого, до чого-небудь попереднього, зважати на те, що було в минулому [ФСУМ, II, с. 577]; відсутність руху — це або утримування в пам'яті (*не спускати з думки* — увесь час думати, не забувати про кого-, що-небудь [ФСУМ, II, с. 854], *удержувати в голові* — пам'ятати [ФСУМ, II, с. 911], *тримати (держати) в голові* — постійно пам'ятати [ФСУМ, II,

с. 896]), або неможливість згадати (*не йде на думку* — хто-небудь не думає, не хоче думати, згадувати про кого-, що-небудь [ФСУМ, I, с. 359]).

Якщо попередні приклади засвідчували уявлення про пам'ять як про внутрішній простір, то деякі фразеологічні одиниці зі значенням “забувати, забуватися” містять образи зовнішнього простору — простору об'єктивного світу: *порости мохом* — 1) давно минути, забутися, зикнути [ФСУМ, II, с. 678], *тонуть в тумані* — ставати невиразним, нечітким у пам'яті, забуватися [ФСУМ, II, с. 74], *пилком припасти (покритися), пилком припасти* — 3) забутися [ФСУМ, II, с. 889], *вкритися іржею* — довго не використовуватися, забутися, застарітися [ФСУМ, I, с. 136]. Ці метафори мотивуються уявленням про неможливість зорового сприйняття певного предмета, іржа, крім того, пов'язується з руйнівним впливом часу.

Фразеологічний матеріал фіксує не лише типи мисленневих процесів, пов'язаних із пам'яттю, а й архаїчні способи запам'ятовування. Так, процес спеціального запам'ятовування на тривалий час у своїх етнокультурних витоках пов'язується з ритуалізованими діями — карбуванням, зарубуванням, в'язанням вузликів тощо. Внутрішня форма окремих фразеологізмів зберігає ці уявлення про способи запам'ятовування в давній культурі: *зарубати [собі] на носі (на умі)* [КР, с. 52] — добре запам'ятати, *карбувати в пам'яті* — добре, міцно запам'ятовувати [ФСУМ, I, с. 365], *карбуватися на душі (на серці)* — назавжди залишатися в пам'яті [ФСУМ, I, с. 365], *врізатися в пам'ять (в помку)* — надовго, міцно запам'ятатися, вразивши чимось [ФСУМ, I, с. 151], *даватися взнаки (знати)* — 5) надовго запам'ятатися (переважно про щось неприємне) [ФСУМ, I, с. 218]; *якось я багацько зав'язав (вузлик на пам'ятку), а як розв'яжу, то усім покажу* [Н, с. 277]; *клин му в голову забив* [Н, с. 577]. Помітним є те, що значення цих сталих висловів зберігає сему “надовго, міцно”, мотивоване прототипним словосполученням.

Отже, фразеологічний матеріал української мови фіксує важливі моменти наївного сприйняття процесів запам'ятовування й забування, зв'язок пам'яті й думки, пам'яті й мови, раціонального та емоційного світу людини.

Список літератури

1. Дмитровская М. А. Философия памяти // Логический анализ языка. Культурные концепты / Отв. Ред. Н. Д. Арутюнова. — М.: Наука, 1991. — С. 78–85.
2. Кубрякова Е. С. Об одном фрагменте концептуального анализа слова *память* // Логический анализ языка. Культурные концепты / Отв. Ред. Н. Д. Арутюнова. — М.: Наука, 1991. — С. 85–91.
3. Туровский В. В. Пам'ять в наивной картине мире: *забыть, вспомнить, помнить* // Логический анализ языка. Культурные концепты / Отв. Ред. Н. Д. Арутюнова. — М.: Наука, 1991. — С. 91–95.
4. Урысон Е. В. Проблемы исследования языковой картины мира: Аналогия в семантике. — М.: Языки славянской культуры, 2003. — 224 с.
5. Брагина Н. Г. Память в языке и культуре. — М.: Языки славянских культур, 2007. — 520 с.
6. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психологічний та етнокультурний аспекти): Монографія. — К. — Черкаси: Брама, 2004. — 276 с.

7. Клацки Р. Память человека: структуры и процессы. — М.: Мир, 1978. — 319 с.
8. Ужченко В. Образи рідної мови. — Луганськ: Знання, 2005. — 236 с.

Джерела та їх умовні позначення

1. Вирган І. О., Пилинська М. М. Російсько-український словник сталих виразів. — Х., 2000. — **ВП**.
2. Коломієць М. П., Регушевський С. С. Словник фразеологічних синонімів. — К., 1998. — **КР**.
3. Словник української мови: В 11-и т. — К.: Наук. Думка, 1970–1980. — Т. 6. — СУМ, VI.
4. Українські приказки, прислів'я і таке _зик : _зика_ О. В. Марковича : / Уклав Матвій Номис. — К., 1993. — **Н**.
5. Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток / Упоряд. М. М. Пазяк. — К., 2001 — **П**.
6. Фразеологічний словник української мови / Укл./: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін. — К., 1993. — Кн. 1–2. — **ФСУМ, I, II**.
7. Юрченко О. С., Івченко А. О. Словник стійких народних порівнянь. — Х., 1993. — **ЮІ**.

Губарева Г. А. Концепты *память / забвение* в украинской фразеологии.

В работе исследованы концепты *память* и *забвение* в украинской фразеологии. Создана классификация фразеологизмов, которые обозначают запоминание, соответственно типам памяти, зафиксирована корреляция концептов *память / забвение* с лексемами *разум, мысль, душа, сердце* и т. д.

Ключевые слова: концепт, память, забвение, фразеологизм.

Gubareva G. A. Concepts "Memory"/ "Oblivion" in Ukrainian phraseology

In the work are researched concepts "Memory"/ "Oblivion" in Ukrainian phraseology. It is defined the classification of phraseological units that define memorization according to the types of memory. It is shown the correlation of concepts "Memory"/ "Oblivion" with lexemes *intellect, thought, soul, heart* and so on.

Key words: concept, memory, oblivion, phraseological unit.

Стаття надійшла до редакції 6 травня 2007 р.